

PRZESTRZEŃ CENTRALNA MIASTA W UJĘCIU SOCJOLOGICZNYM – ANALIZA TEORETYCZNA I EMPIRYCZNE EGZEMPLIFIKACJE (NA PRZYKŁADZIE GDAŃSKA)

Wstęp

Precyzyjne zdefiniowanie pojęcia *centrum miasta* jest zadaniem niezwykle trudnym. Wynika to z tego, że miasto jest tworem złożonym i zmiennym. W literaturze socjologicznej odnaleźć można kilka orientacji teoretyczno-metodologicznych dotyczących problematyki miejskiej. Bohdan Jałowicki i Marek S. Szczepański wyróżnili szkołę chicagowską, orientację neoeologiczną, makrostrukturalną i strukturalno-funkcjonalną oraz kulturalistyczną i humanistyczną¹. Z kolei Małgorzata Dymnicka opisując zmiany, jakie dokonują się w przestrzeniach publicznych współczesnych miast, przywołuje orientację ekologiczną, humanistyczną, koncepcję zrównoważonego rozwoju oraz nowe współczesne nurty zwane Nową Urbanistyką oraz nurt miasta kreatywnego². Choć wyżej wymienione orientacje i nurty obejmują swoim zainteresowaniem często zbliżony zakres zjawisk (problematyka centrum miasta), stosują jednak nieco inne podejście w ich analizie. Wszystkie one zasługują na odrębną uwagę, zawierają ciekawe

propozycje zarówno teoretyczne, jak i metodologiczne, jednak ujmują problematykę miasta w sposób mniej lub bardziej jednostronny i niepełny³. Nie ma bowiem jednej wyczerpującej teorii współczesnego miasta ze względu na wieloaspektowe, złożone i dynamiczne zjawiska i procesy zachodzące w środowisku miejskim⁴. W tym miejscu nie będziemy zagłębiać się w szczegółową charakterystykę poszczególnych orientacji i nurtów, natomiast skupimy się na orientacji kulturalistycznej i humanistycznej.

Centrum miasta można analizować jako ośrodek, z którego wyłonił się zespół symboli i wzorów kulturowych; jako środowisko społeczne, które dany zespół symboli i wzorów powołało do życia i sformułowało jego treść oraz jako sam zespół symboli i wzorów kulturowych w pierwotnej, oryginalnej formie, w jakiej został stworzony, a następnie upowszechniony. Pojęcie *centrum* często rozumiane jest jako obszar, który „(...) dzięki swym urbanistycznym i architektonicznym wartościom pozwala na największą koncentrację publicznych procesów społecznych, stanowi warunek społecznej integracji

¹ Por. B. Jałowicki, M.S. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2006, s. 13–33.

² Por. M. Dymnicka, *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*, Warszawa 2013, s. 17–36.

³ B. Jałowicki, M.S. Szczepański, dz. cyt., s. 38–40.

⁴ A. Majer, *Socjologia i przestrzeń miejska*, Warszawa 2010.

i rozwoju ludności miasta oraz jego społecznego zaplecza”⁵. Centrum należy zatem rozpatrywać jako miejsce, z którym związane są jakieś szczególne wartości i funkcje, uważane przez mieszkańców za najważniejsze. Łączy ono w sobie, jak pisze Aleksander Wallis, „(...) dwa zakresy. Pierwszym jest geometryczne znaczenie środka – w tym przypadku środka miasta. Drugim jest znaczenie metaforyczne jako punkt ciężkości bądź też osi określonego zjawiska”⁶.

Już w latach trzydziestych XX wieku w środowisku socjologów zajmujących się badaniem procesów i zjawisk zachodzących w mieście, zaczęto zwracać uwagę na to, że przestrzeń, jej ukształtowanie, sposób zagospodarowania i użytkowania, powinna być traktowana tak, jak doświadczają jej mieszkańcy, a więc jako „przestrzeń społeczna”, jako pewna wartość⁷. Tak między innymi analizował miasto klasyk polskiej socjologii Florian Znaniecki. Kierując się koncepcją współczynnika humanistycznego, postulował patrzeć na miasto jako na całość humanistyczną, mającą swoje odzwierciedlenie w doświadczeniach ludzkich, zaś o samych mieszkańcach pisał, iż „nie oni są w mieście, lecz [...] miasto jest w sferze ich wspólnego doświadczenia i działania, oni je tworzą jako nader skomplikowaną strukturę społeczną”⁸. W swoich analizach Znaniecki skupił się przede wszystkim na wartościach społeczno-kulturowych miasta, pozostawiając nieco na uboczu materialny aspekt przestrzeni. Tymczasem miasto jest nie tylko fenomenem społeczno-kulturowym, ale także

systemem urbanistycznym, przestrzenią fizyczną będącą nośnikiem wielu informacji, komunikatów i symboli, które czynią z niej „przestrzeń znaczącą”.

W mieście szczególną przestrzenią, w której koncentruje się najwięcej wartości i znaczeń zapisanych w architekturze, jest jego centrum. W starożytnych Atenach centrum stanowiła agora, zaś w starożytnym Rzymie Forum Romanum – plac, wokół którego znajdowało się wiele wspaniałych budowli, świątyń, gdzie odbywały się ważne uroczystości religijne i państwowe oraz prowadzona była działalność handlowa. Również w średniowieczu miasto miało wyraźnie wyodrębnione centrum, zdefiniowane przez główny plac w mieście – rynek, w obrębie którego znajdował się ratusz, waga miejska, stragany i kościoły. Tak zaplanowane centrum było dla mieszkańców punktem odniesienia, tu bowiem krzyżowały się wartości związane z *sacrum* i *profanum*. Centrum organizowało życie miasta, stanowiło ośrodek intensywnej działalności człowieka. W tej wizji centrum zawierała się idea wspólnoty miejskiej, stanowiącej swoisty system zhierarchizowany, zróżnicowany i zarazem zintegrowany⁹.

Centrum to przede wszystkim przestrzeń publiczna. Ona decyduje o tożsamości miasta. Wychodząc z różnych nurtów teoretycznych, tożsamość w odniesieniu do miasta można zdefiniować jako „[...] zbiór warunkowanych historycznie cech charakterystycznych dla miasta, które wyróżniają je spośród innych i wyrażają się wszelkimi działaniami, jakie są podejmowane w mieście w celu tworzenia jego swoistej osobowości i charakteru”¹⁰. Tak rozumiana toż-

⁵ A. Wallis, *Informacja i gwar*, Warszawa 1979, s. 24.

⁶ Tamże, s. 19.

⁷ R. M. Maclver, *Society*, New York 1937.

⁸ F. Znaniecki, *Miasto w świadomości jego obywateli*, Poznań 1931, s. IX.

⁹ M. Castells, *Kwestia miejska*, tłum. B. Jałowiecki, J. Piątkowski, Warszawa 1982, s. 233.

¹⁰ E. Glińska, *Socjologiczna i marketingowa koncepcja*

samość nadaje konkretnemu miastu wyjątkowość, wyznacza jego znaczenie symboliczne oraz – co bardzo ważne – pełni rolę identyfikacyjno-integrującą. Tożsamość miasta często definiowana jest więc przez jego *genius loci* (ducha miejsca) – czyli przez odczuwany przez mieszkańców zespół materialnych i niematerialnych wartości związanych z danym miejscem¹¹.

Społeczne funkcje centrum

Na problematykę obszarów centralnych miasta spojrzeć można z perspektywy realizowanych tam funkcji. W literaturze socjologicznej spotkać można klasyfikację (stosowaną często przez urbanistów i zaadaptowaną przez socjologów) wyróżniającą funkcje administracyjne, sądownicze, bankowe, handlowe, naukowe, artystyczne, religijne, reprezentacyjne, kulturalne, rozrywkowe i turystyczne¹². Wszystkie one mogą być umiejscowione na obszarach centralnych (ale także poza nimi). Centrum nie jest więc raz na zawsze określoną całością przestrzenną, ale połączeniem określonych funkcji, zlokalizowanych najczęściej w kilku miejscach. Stąd w praktyce występować może kilka przestrzeni centralnych, wyodrębnionych na podstawie zachodzących tam procesów i rodzaju ludzkich aktywności na przykład: centrum symboliczne, centrum administracyjno-handlowe oraz centrum ludyczne¹³. Centrum symboliczne jest strukturą zawierającą zespół znaków i symboli zawartych w świątyniach, budowlach

historycznych, centrum administracyjno-handlowe to przestrzeń intensywnej wymiany, miejsce lokalizacji handlu, przedstawicielstw firm i instytucji finansowych oraz politycznych, zaś centrum ludyczne to ośrodek koncentracji „światła wielkiego miasta” oraz infrastruktury stwarzającej możliwości zaspokajania różnorodnych potrzeb w zakresie rozrywki i rekreacji.

Na obszarach centralnych zachodzi szereg istotnych dla miasta procesów, wśród których wymienić należy procesy poznawcze, prestiżu, selekcji wartości i podejmowania decyzji, społecznej identyfikacji i społecznej integracji¹⁴. Centrum to miejsce nieustannej oceny, wyboru i lansowania różnych wartości artystycznych, programów politycznych, społecznych, stylów życia, mody itp. Z kolei za sprawą pomników oraz obiektów kultu wytwarza się tu poczucie identyfikacji ze wspólnotą miejską, zawiązują się i pogłębiają więzi międzyludzkie.

Centrum jest przestrzenią atrakcyjną nie tylko dlatego, że wychodzi naprzeciw ludzkiej potrzebie przebywania we wspólnocie, ale także dlatego, że obszar ten daje jednostce poczucie anonimowości, bezpieczeństwa i wolności. Bycie w centrum pozwala na chwilowe zawieszenie pełnionej roli społecznej (np. roli przełożonego i podwładnego) oraz innych sformalizowanych ról na rzecz roli anonimowej na miejskim rynku, pasażu, w kinie, teatrze czy w domu towarowym. Umożliwia przyjęcie postawy „[...] neutralnego widza, obserwatora, gapia, przechodnia, człowieka w oknie. W centrum pozwalamy sobie nieraz na zwolniony rytm, na wałęsanie się, przepuszczenie paru minut przez palce, a jeżeli można

tożsamości miasta, w: Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach, t.1, Białystok 2006, s. 33.

¹¹ W. Wiśniewska, *Krajobraz miejski. Odnowa i kreacja w procesie odnowy*, Łódź 2012, s. 89–91.

¹² A. Wallis, *Miasto i przestrzeń*, Warszawa 1977, s. 209.

¹³ M. Castells, dz. cyt., s. 239.

¹⁴ A. Wallis, *Miasto i przestrzeń...*, dz. cyt., s. 212–215.

to i kwadransów¹⁵. Przebywanie w centrum to przyjemność, której nie można zredukować tylko do korzystania z ulokowanych tam usług. Centrum to widowisko, którego treścią jest siła i fason miasta. Motywy wielu osób udających się do centrum często bywają oderwane od praktycznych względów. Do centrum udają się nie po to, aby coś nabyć (choć czasem i takie motywy mogą zaistnieć), ale raczej, aby przebywać razem z innymi, być świadkami i obserwatorami wydarzeń, udają się tam w poszukiwaniu doznań i emocji.

Percepcja i waloryzacja przestrzeni

W procesie przyswajania przestrzeni ludzie przypisują jej poszczególnym fragmentom funkcje, sens i znaczenia. Przestrzeń centralna jest komunikatem, zawierającym liczne znaki, kody i szyfry, które są przez mieszkańców odczytywane, klasyfikowane, porządkowane i oceniane – odbywa się to często mechanicznie i bezrefleksyjnie. Na podstawie tego odczytu i wartościowania podejmowane są praktyki i działania miejskie, w obrębie spostrzeganej przestrzeni. Marek Szczepański przedstawił to za pomocą następującego schematu: przestrzeń (komunikat oznaczający) « postrzeganie (percepcja) « klasyfikacja i porządkowanie elementów przestrzeni « wartościowanie (waloryzowanie) « zachowania i praktyki miejskie¹⁶.

Do odczytania sensu przestrzeni i znajdujących się tam obiektów potrzebna jest znajomość języka, składającego się z trzech warstw: formy, funkcji i symboliki. Forma to wygląd obiektu/przestrzeni i zastosowany

materiał, funkcja to sposób użytkowania danego obiektu czy przestrzeni (co tam się odbywa, jakie aktywności są tam realizowane), zaś symbolika to odczytanie zawartych w obiektach/miejscach znaczeń lub nadanie tym znaczeniom nowej interpretacji¹⁷. Istotną rolę w percepcji przestrzeni i znajdujących się w niej obiektów, odgrywają kody architektoniczne, o których pisał między innymi Umberto Eco¹⁸. Kod typologiczny dokonuje podziału obiektów na gatunki społeczne lub przestrzenne, kod syntaktyczny wyodrębnia elementy konstrukcyjne danych obiektów, zaś kod semantyczny wskazuje na ich funkcje pierwotne. Autor ten postrzega architekturę jako pewnego rodzaju perswazyjny środek masowego przekazu. Dla odbiorcy jest ona „[...] komunikatem nakłaniającym i niewątpliwie utwierdzającym [...] ma pewne aspekty heurystyczne i wynalazcze [...]”. Architektura konotuje pewną ideologię zamieszkiwania; tym samym więc nakłaniając swego odbiorcę, poddaje się równocześnie jego odbiorowi interpretującemu, zdolnemu doprowadzić do przyrostu informacji¹⁹.

Znaczącą rolę w rozwoju teorii percepcji form urbanistycznych odegrał także Amos Rapoport, który traktuje przestrzeń urbanistyczną nie tylko jako trójwymiarowy stan materii, ale jako środowisko wypełnione szerokim wachlarzem znaczeń, które człowiek nadaje przestrzeniom fizycznym. W ten sposób tworzy się przestrzeń symboliczna będąca aktem wyobraźni człowieka. Dla tego przestrzeń miasta może być czytelna i odpowiednio wartościowana wówczas, gdy

¹⁵ Tamże, s. 218.

¹⁶ M.S. Szczepański, *Wartości ekologiczne przestrzeni i miejsc. Wyniki badań empirycznych. w: Przestrzeń wielkiego miasta w perspektywie badań nad planowaniem i żywiołowością*, red. K. Wódcz, Katowice 1991, s. 85.

¹⁷ B. Jałowiecki, *Przestrzeń znacząca*, w: *Przestrzeń znacząca. Studia socjologiczne*, red. J. Wódcz, Katowice 1989, s. 27.

¹⁸ U. Eco, *Pejzaż semiotyczny*, tłum. A. Weinsberg, Warszawa 1972.

¹⁹ Tenże, *Funkcja i znak; semiologia architektury*, w: *Nieobecna struktura*, tłum. A. Weinsberg, P. Bravo, Warszawa 1996, s. 235.

znany jest „filtr kulturowy”, dzielący świat realny od świata spostrzeganego, będącego odwzorowaniem rzeczywistości w oczach odbiorcy nazwanym przez autora *image*²⁰. Wizerunki centrum miasta (*image*) zakorzenione w świadomości mieszkańców, różnią się od siebie w zależności od światopoglądu i zainteresowań jego użytkowników, ponieważ eksponują oni te ulice, obiekty i miejsca, z którymi są związani emocjonalnie. *Image* zbudowane są zatem nie tylko z elementów fizycznych miasta, ale także – a może nawet przede wszystkim – z jego elementów symboliczno-emocjonalnych. Stąd też różnią się one od map fizjograficznych, gdyż wynikają z subiektywnego oglądu miasta, u podstaw którego leżeć może przynależność jednostek (podmiotów wyobrażeń) do różnych grup społecznych, różnych kategorii wykształcenia czy wieku. Te same przestrzenie mogą więc być różnie postrzegane i mogą posiadać nieskończoną ilość obrazów – wyobrażeń.

Doniosłym wkładem Amosa Rapoporta w proces humanizacji urbanistyki jest docenienie przez niego wagi form symbolicznych w przestrzeni, które prowadzą do uzyskania pożądanych skojarzeń, warunkujących zakorzenienie się jednostki w środowisku. Współczesność niesie za sobą zagrożenia, polegające bądź to na skupieniu w centrach miast (np. wielokulturowych aglomeracjach) nieskoordynowanych zbiorów symboli i znaków, wywołujących chaotyczne skojarzenia, bądź też na wykorzystaniu symboliki miejskiej dla celów ideologicznej propagandy (np. w państwach totalitarnych). Inną patologią jest zredukowanie do minimum szaty symbolicznej, która

coraz częściej wypierana jest przez reklamę komercyjną. Stąd też tak ważne jest dalsze skuteczne wdrażanie w życie ustawy krajowej z 2015 roku, która poszczególnym miastom daje narzędzia do określania gabarytów, ilości, standardów jakościowych oraz rodzaju materiałów budowlanych, z jakich mogą być wykonane reklamy zewnętrzne w przestrzeni miasta (uchwały takie zostały już podjęte przez wiele miast, w tym także w Gdańsku).

W początkowym etapie procesu percepcji największą rolę odgrywa percepcja wzrokowa. Znaczący wkład do rozważań nad wzrokową percepcją przestrzeni wniósł kierunek zwany psychologią postaci. Zasada się on na podstawowym założeniu, że każde dzieło, w tym dzieło architektury, stanowi pewną spójną całość, złożoną z wielu powiązanych ze sobą elementów. Rozwój psychologii postaci (teorii gestaltyzmu) zapoczątkowany został przez niemieckiego psychologa Maxa Wertheimera, który podjął eksperymentalne badania nad postrzeganiem obiektów i zasadami selekcji oraz porządkowania różnych informacji, jakie w procesie percepcji napływają do naszego umysłu. Takie kategorie jak równowaga, kształt, domkniętość i otwartość, tendencja do geometryzacji, skłonność do postrzegania figur najprostszyszych, zagadnienie rytmu, symetrii, wklęsłości i wypukłości, zależności między formą a tłem, podobieństwa i odmienności, są niezwykle interesującymi dla badań przestrzeni urbanistycznych.

Rezultatem percepcji jest waloryzacja (wartościowanie), u podstaw której leżą takie elementy jak: modele, wzorce i stereotypy, z których dwa pierwsze mają charakter bardziej trwałe, trzeci zaś jest zmienny i ulega między innymi aktualnym modom.

²⁰ A. Rapoport, *Human Aspects of Urban Form. Towards a Man – Environment Approach to Urban Form and Design*, Oxford 1977.

Modele stanowią formę przestrzenną, wynikającą z dominacji określonych funkcji i społecznie cenionych w danej epoce wartości, wzorce to archetypy przestrzenne (pierwowzory), elementy kultury, przyjmowane częściowo bezrefleksyjnie na poziomie podświadomości, stereotypy zaś tworzą zespół użytkowych i estetycznych kryteriów, służących do aktualnej waloryzacji przestrzeni. Powyższe kryteria uzupełnić można jeszcze o fizjonomiczne (np. wysokie – niskie, zabudowane – niezabudowane, wąskie – szerokie), funkcjonalne (mieszaniowe, przemysłowe, handlowe), prawne (publiczne, prywatne) oraz sakralne (świeckie, sakralne). Obok klasyfikowania obiektów i ich własności zachodzi także proces waloryzacji estetycznej (ładne – brzydkie), użytkowej (funkcjonalne – niefunkcjonalne), etycznej (dobre – złe) i egzystencjalnej (np. bezpieczne – niebezpieczne). Powyższe kryteria warunkują decyzje jednostki oraz jej zachowania przestrzenne²¹.

Codzienne odczytywanie przestrzeni prowadzi do „(...) powstania w umysłach ludzi trwałych obrazów, przekonań, stereotypów i wyobrażeń konstytuujących tak zwane mapy pamięciowe (mapy mentalne). Szczególne miejsce zajmują w nich kluczowe punkty orientacji przestrzennej (repery) takie jak zabytki, pomniki, charakterystyczne budynki, aleje czy wewnątrzmięskie akweny. To właśnie dzięki tym niepowtarzalnym elementom przestrzeni (skupionym głównie na obszarach centralnych), miasto jest bez trudu rozpoznawane, a proces identyfikacji z nim ułatwiony”²².

Przestrzeń postrzegana i waloryzowana (oceniana) jest przez mieszkańców na podstawie pięciu podstawowych form ładu. Można przyjąć, iż „najistotniejszą wartością ładu urbanistyczno-architektonicznego jest zwartość kompozycji przestrzennej; ładu funkcjonalnego – wygoda życia; ładu estetycznego – uroda miejsca i przestrzeni; a ładu społecznego – jednostkowa i zbiorowa identyfikacja z miejscem i przestrzenią”²³. Ocena wszystkich wyodrębnionych form ładu rzutuje bezpośrednio na globalną ocenę wartości waloryzowanej przestrzeni, która jest – jak zauważa autor – wysoce zindywidualizowana i uzależniona od szeregu czynników takich, jak np. wykształcenie, wykonywany zawód czy kapitał kulturowy.

W badaniach nad percepcją miasta wyodrębnić można dwa kierunki analiz. Pierwszy interesuje się estetycznym odbiorem przestrzeni i jej wyglądem architektoniczno-urbanistycznym, drugi natomiast dotyczy funkcjonalno-strukturalnego obrazu przestrzeni, jaki jawi się w świadomości jednostek²⁴. W tym drugim nurcie badań umiejscowić można prace Kevina Lyncha. Jako jeden z pierwszych – w rozprawie pt. *The Image of the City* – zwrócił uwagę na obrazotwórczą rolę form miejskich²⁵. Wyróżnił dwie cechy krajobrazu miejskiego: czytelność, czyli łatwość, z jaką poszczególne części miasta są rozpoznawane i organizowane w pewną całość oraz obrazowość, czyli specyficzną cechę miasta łączącą elementy fizyczno-przestrzenne miasta z przeżyciami i doświadczeniami ludzi. Obraz, jaki tworzy osoba zamieszkująca dane miasto, jest

²¹ B. Jałowicki, *Człowiek i przestrzeń*, w: *Socjologia. Problemy podstawowe*, red. Z. Krawczyk, W. Morawski, Warszawa 1991, s. 191.

²² A. Bartoszek, L. Gruszczyński, M. A. Szczepański, *Miasto i mieszkanie w społecznej świadomości*, Katowice 1997, s. 14.

²³ M.S. Szczepański, *Wartości ekologiczne...*, dz. cyt., s.74.

²⁴ Th. Siewerts, *Das Stadt als Erlebnisgegenstand*, w: *Die Stadt in der Bundesrepublik*, red. W. Pehut, Stuttgart 1974, s. 29–44.

²⁵ K. Lynch, *Obraz miasta*, tłum. T. Jeleński, Kraków 2011.

wynikiem jej spostrzeżeń oraz wszystkich dotychczasowych doświadczeń odnoszących się do konkretnej przestrzeni.

Zasady kształtowania i rewitalizacji centrów miejskich

W XIX i XX wieku w wielu miastach europejskich następował proces ekspansji obszaru centralnego na tereny śródmiejskie, w wyniku czego pewne fragmenty śródmieścia były wchłaniane i odpowiednio zagospodarowywane. W ten sposób wyodrębniały się całe zespoły ulic wyspecjalizowanych w ściśle określonych funkcjach. Adaptacja ta polegała często na przebudowie wnętrz urbanistycznych i ograniczaniu funkcji mieszkaniowych, na przykład poprzez zamianę lokali mieszkalnych na usługowe (zwłaszcza na poziomie parterów) oraz zastępowanie całych domów mieszkalnych budynkami użyteczności publicznej. Dla podniesienia rangi nowych terenów poszerzano ulice, przebudowywano place, odrestaurowywano zabytki oraz wznoszono nowe prestiżowe dzieła architektury. Proces ten uległ intensyfikacji zwłaszcza po zakończeniu II wojny światowej, gdy z jednej strony pojawiła się potrzeba odbudowy i rekonstrukcji historycznego centrum (przede wszystkim w miastach, których centra uległy znaczącemu zniszczeniu na skutek działań wojennych), z drugiej potrzeba modernizacji istniejących obszarów centralnych i dostosowanie ich do wymogów współczesności. W tym dziele rekonstrukcji i modernizacji kierowano się kilkoma zasadami, stanowiącymi wspólny mianownik wielu rozwiązań urbanistycznych²⁶. Poprzez małą architekturę, parki i zieleńce, nadawano

budowlom historycznym i publicznym odpowiednią oprawę, dbano o skoncentrowane różnorodnych i komplementarnych usług, o wyznaczenie miejsc i placów spotkań publicznych i uroczystości, a także pieszych ciągów spacerowych. Ważną dyrektywą była dostępność komunikacyjna, jak na przykład zrównoważony system transportu z łatwym i niekolizyjnym przejściem z pojazdu na trasy piesze, udogodnienia parkingowe (zwykle podziemne parkingi wielopoziomowe), ograniczenie lub wycofanie ruchu aut z obszaru ścisłego centrum. Generalnie w urządzeniu centrum stosuje się zasady takie jak: zwartość, wielopoziomość i wielofunkcyjność, zasadę ekonomiczną polegającą na intensyfikacji aktywności na możliwie niewielkim obszarze oraz zasadę społeczną, czyli odrodzenie bezpośrednich kontaktów międzyludzkich w otwartej przestrzeni publicznej.

Szczególne miejsce w planach urbanistycznych oraz w praktyce zajmuje inkorporacja historycznej zabudowy (centrum historyczne) i włączenie jej w organizm miejski. W wyniku analizy licznych planów, wyodrębniono kilka stanów zachowania zespołów urbanistycznych poprzednich epok²⁷. Wymienić tu można układy: a) zatarte, nieczytelne w planie (istniejące jedynie w nazewnictwie), b) przekształcone i zdewastowane lub zdeprecjonowane, c) zachowane, ale zagrożone przez otoczenie i narażone na dewastację, d) zachowane w pełni, ale chronione przez izolację od substancji miejskiej, e) zachowane i przyjmujące rolę kreatywną w stosunku do organizmu miasta. Analizując

²⁶ A. Wallis, *Informacja i gwar: o miejskim centrum*, Warszawa 1979, s. 79–99.

²⁷ W. Pencakowska, E. Węclawowicz-Bilska, *Postać i stan zachowania zabytkowych zespołów urbanistycznych we współczesnych dużych miastach i aglomeracjach miejskich*, „TeKa Komisji Urbanistyki i Architektury” 1986, t. 20, s. 45–53.

historyczną przestrzeń w Gdańsku, skupioną przede wszystkim w Głównym i Starym Mieście, z łatwością odnaleźć można fragmenty odpowiadające wszystkim powyższym układom. Są tu więc przestrzenie zatarłe (już nie istniejące), zdewastowane lub zachowane, ale zagrożone dewastacją, izolowane oraz takie, które swą wspaniałością promieniują na całe miasto. Każdy z tych układów wymaga innego podejścia i podjęcia szeregu czynności, mających na celu ochronę zespołów zabytkowych.

Spółeczny dyskurs na temat centrum historycznego w Gdańsku

W Gdańsku, od wielu już lat, toczy się dyskusja między przedstawicielami dwóch odmiennych koncepcji dotyczących sposobu zagospodarowania przestrzeni historycznej części Gdańska. Konflikt uwidocznił się szczególnie podczas konkursu na uzupełnienie zabudowy Targu Węglowego. Już wówczas wyodrębniły się dwie grupy: zwolennicy rekonstrukcji i odbudowy zabytków oraz zwolennicy wykreowania na tym terenie nowych form architektonicznych. Pierwsi postulują konsekwentne dokończenie odbudowy Śródmieścia w jego historycznym kształcie, z rekonstrukcją najcenniejszych obiektów i zespołów. Postawa ta inspirowana jest z jednej strony kultem historii Gdańska i zamiłowaniem do jego przedwojennego kształtu, z drugiej zaś pewnym sceptycyzmem co do możliwości współczesnej architektury. Drudzy natomiast stoją na stanowisku, że przy odbudowie starej części miasta należy poszukiwać nowych rozwiązań architektonicznych. Ich zdaniem, nie wszystko, co wybudowano w dawnym Gdańsku, przedstawia wysoką wartość godną rekonstrukcji, zaś

ciągłość i tożsamość kulturowa miasta musi uwzględniać także wartości współczesne.

Kontrowersje wokół planów zagospodarowania dawnej, historycznej części miasta trwają nadal i zapewne szybko nie ustaną. Zasygnalizowana „wojna koncepcyjna” ujawnia się przy okazji kolejnych realizowanych inwestycji (np. zabudowa Wyspy Spichrzów, terenów postoczniovych – tzw. Młode Miasto itp.). Spór w łonie elit stanowi jednak tylko jedną płaszczyznę konfliktu. Druga – znacznie ważniejsza – to rozbieżność wizji i interesów, jaką zaobserwować można wśród mieszkańców Gdańska. Zdaniem większości gdańszczan, główną funkcją realizowaną na obszarze historycznego centrum powinna być funkcja kulturalna oraz ludyczna (rozrywkowo-rekreacyjna). Funkcje administracyjne oraz handlowo-usługowe powinny być zlokalizowane poza ścisłym terenem Głównego i Starego Miasta²⁸. Preferencje i oczekiwania mieszkańców Gdańska oraz tendencje rozwoju obszarów centralnych obserwowane w innych krajach europejskich dość jednoznacznie określają zatem przyszłą funkcję centrum historycznego Gdańska (Starego i Głównego Miasta) jako ośrodka koncentracji wartości kulturowych, będących podstawą kształtowania się poczucia tożsamości i integracji różnych środowisk miejskich. W Gdańsku wartości związane z kulturą uległy wzmocnieniu szczególnie podczas konkursu na Europejską Stolicę Kultury w 2016 roku, w którym miasto uczestniczyło. Dzięki udziałowi w konkursie ESK 2016 w Gdańsku oraz kilku innych ośrodkach biorących udział w konkursie, „(...) dostrzeżono potencjał kultury w kontekście rozwoju miasta (...)”

²⁸ J. Załęcki, *Przestrzeń społeczna Gdańska w świadomości jego mieszkańców*, Gdańsk 2002, s. 171.

zmieniło się nastawienie do kultury na poziomie samorządu, a z drugiej strony po części wskutek tego zaktywizowały się środowiska kulturotwórcze, zyskując narzędzia i motywację do realizacji własnych pomysłów i projektów²⁹.

O ile jednak charakter Głównego i Starego Miasta w zakresie realizowanych tam funkcji nie budzi większych kontrowersji, to już sposób zagospodarowania wnętrza urbanistycznych jest przedmiotem znacznie poważniejszego sporu. Dotyczy on tego, czy należy rekonstruować Główne Miasto według przedwojennego planu charakteryzującego się gęstą zabudową i niewielką ilością zieleńców i przestrzeni wolnych od zabudowy, czy też należy ograniczać odtwarzanie zabudowy tak, aby nie naruszyło to dotychczasowego stanu istniejących już przestrzeni otwartych i zielonych. Spór, u podstaw którego stoi konflikt pomiędzy funkcją centrum a funkcjami czysto mieszkaniowymi, uwidocznił się już w sondażu przeprowadzonym na reprezentatywnej 1000 osobowej próbie mieszkańców Gdańska (metodą indywidualnych wywiadów kwestionariuszowych), z którego wynika, że ponad połowa badanych gdańszczan opowiada się za rekonstrukcją Głównego i Starego Miasta nawet za cenę likwidacji niektórych terenów zielonych, a blisko 1/3 badanych jest temu przeciwna³⁰.

Od kilkunastu lat, przestrzeń Głównego i Starego Miasta w Gdańsku zaczęła ulegać widocznym przeobrażeniom. Szczególnie lata poprzedzające i następujące po Mistrzostwach Europy w Piłce Nożnej EURO 2012

(Gdańsk był jednym ze współorganizatorów) to okres prosperity dla miasta. Rosły inwestycje, przyśpieszeniu uległ też proces metropolizacji. Gdańsk znalazł się w czołówce beneficjentów funduszy europejskich i wyrósł do miana jednego z najprężniej rozwijających się ośrodków miejskich w Polsce. W tym okresie na obszarze historycznego centrum powstały między innymi takie instytucje o charakterze edukacyjno-tożsamościowym jak Europejskie Centrum Solidarności, Centrum Hevelianum, Teatr Szekspirowski, Muzeum II Wojny Światowej czy Ośrodek Kultury Morskiej.

Zachodzące zmiany zostały zauważone przez 2/3 mieszkańców. Zdecydowana większość z nich uważa je za korzystne lub częściowo korzystne. Tylko co 16 badana osoba negatywnie ocenia dotychczasowe zmiany dokonujące się w tej w przestrzeni. Wśród zmian pozytywnych wymieniono renowację zabytków, większą ilość imprez kulturalnych i rozrywkowych, dostrzeżono ekspansję historycznego centrum (Starego i Głównego Miasta) w stronę Wyspy Spichrzów, budowę portu jachtowego, budowę mostów zwodzonych (przejść dla pieszych) przez Motławę, poprawę estetyki i czystości, zwiększenie oferty restauracyjnej oraz rewitalizację Motławy i Kanału Raduni. Po stronie zmian negatywnych wymieniano przede wszystkim nierozwiązany problem z parkingami, trudności z wyjazdem z centrum w godzinach szczytu oraz „marazm” po sezonie³¹.

Dla większości gdańszczan Główne i Stare Miasto jest przestrzenią konsumpcji wartości związanych z kulturą masową oraz realizacji bardziej popularnych form spędzania

²⁹ L. Michałowski, *Gdańsk. W stronę miasta kultury*, w: *Gdańsk. Zmieniające się oblicze miasta*, red. C. Obracht-Prondzyński, T. Gleinert, Gdańsk 2023, s. 75.

³⁰ J. Załęcki, *Przestrzeń społeczna ...*, dz. cyt., s. 172.

³¹ Tenże, *Gdańsk w oglądzie socjologicznym*, Gdańsk 2020, s. 175.

czasu wolnego. Uczestnictwo w kulturze wyższej, wymagające od jednostki pewnego potencjału kulturowego, jest udziałem zdecydowanej mniejszości badanych. Tylko co dziesiąty udaje się do instytucji kultury zlokalizowanych na tym obszarze, takich jak muzeum, teatr czy filharmonia. Powyższe dane nie nastroją optymistycznie. Wydaje się, że kulturotwórczy potencjał historycznego centrum wciąż nie jest jeszcze w pełni wykorzystany. Życie kulturalne (zwłaszcza poza sezonem) zamyka się w murach instytucji, a przecież w centrum zlokalizowane są nie tylko: teatry, muzea i filharmonia, ale także dwie wyższe uczelnie artystyczne (Akademia Sztuk Pięknych i Akademia Muzyczna im. Stanisława Moniuszki). Tymczasem popularyzacja wartości kulturalnych w wielu europejskich miastach z tradycjami odbywa się poprzez wyjście „na zewnątrz”, wprost do publiczności. Osoba przechadzająca się po pasażu partycypować może w kulturze poprzez przypadkowy kontakt z ekspozycją plastyczną, akcją teatralną czy koncertem na otwartej przestrzeni.

Zakończenie

Architektura zogniskowana na obszarze centralnym miasta ma w sobie potencjał edukacyjno-wychowawczy, może uczyć, wychowywać, inspirować, wywoływać emocje, a nawet wpływać na człowieka terapeutycznie³². Często – widząc zlokalizowane tam ciekawe obiekty – zadajemy pytania o ich genezę, historię, ich przeznaczenie i funkcję. Aby lepiej zrozumieć, sięgamy do wiedzy historycznej, geograficznej, z zakresu sztuki. Wartości materialne i niematerialne

zawarte w centrum rozwijają emocjonalne życie człowieka, kształtują jego wyobraźnię i uczucia, ubogacają go wewnątrz. Obcując z architektonicznym krajobrazem, doświadczamy uczucia nostalgii i zadumy, czasem stawiamy pytania filozoficzne i egzystencjalne. Kontemplując architekturę możemy zachwycać się pięknem dziedzińców, arkad, fasad, gzymsów, krążganków, pierzei czy portali. Architektura centrum miasta stanowić może również inspirację dla twórczości literackiej, malarskiej, a nawet muzycznej. Wiele utworów literackich, obrazów, utworów muzycznych, było inspirowanych miejscami i obiektami (w sztuce odnaleźć można wiele takich przykładów).

Krajobraz architektoniczny centrum miasta ma swój udział w kształtowaniu relacji międzyludzkich. Może sprzyjać więziom społecznym, wyzwać postawy sympatii i życzliwości, może także rozwijać uczucia patriotyczne i sprzyjać kształtowaniu się tożsamości zbiorowej mieszkańców, prowadzić do ukonstytuowania się w świadomości tzw. ojczyzny prywatnej oraz poczucia zakorzenienia. Ponadto może oddziaływać pozytywnie na psychikę człowieka. W literaturze naukowej spotkać można wiele pozycji poświęconych korzystnemu oddziaływaniu przyrody, sztuki na organizm i psychikę ludzką (stąd ogromna rola parków miejskich, zieleńców, przepływu rzek itp. na terenach zurbanizowanych). Są miejsca, w których po prostu czujemy się dobrze, gdzie poprawie ulega nasze samopoczucie, nabieramy chęci do życia. To dlatego czasami przechadzamy się po centrum miasta bez większego celu i udajemy się tam, szukając pocieszenia i ukojenia w szare, pochmurne dni.

Generalnie rzecz ujmując, elementy krajobrazu kulturowego zogniskowane

³² K. Koczyński, *Edukacyjne walory krajobrazu kulturowego*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2009, t. 25, s. 53–62.

w centrum miasta, mogą pełnić (choć nie zawsze pełnią) istotne dla człowieka funkcje. Miejsca i obiekty tam zlokalizowane mogą oddziaływać na człowieka, edukować go i wychowywać. Ostatecznym bowiem

celem działalności lokalnych polityków, urbanistów, architektów, artystów, przedsiębiorców itp. jest ożywienie i organizacja życia w centrum miasta, tak, aby świat uczynić piękniejszym, a człowieka lepszym.

Bibliografia

- Bartoszek A., Gruszczyński L. A., Szczepański M. S., *Miasto i mieszkanie w społecznej świadomości*, wyd. Śląsk, Katowice 1997.
- Castells M., *Kwestia miejska*, tłum. B. Jałowicki, J. Piątkowski, PWN, Warszawa 1989.
- Dymnicka M., *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*, Scholar, Warszawa 2013.
- Eco U., *Pejzaż semiotyczny*, tłum. A. Weinsberg, PIW, Warszawa 1972.
- Eco U., *Funkcja i znak; semiologia architektury*, w: *Nieobecna struktura*, tłum. A. Weinsberg, P. Bravo, Wydawnictwo KR, Warszawa 1996.
- Glińska E., *Socjologiczna i marketingowa koncepcja tożsamości miasta*, w: *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.
- Jałowicki B., Szczepański M.S., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Scholar, Warszawa 2006.
- Jałowicki B., *Przestrzeń znacząca*, w: *Przestrzeń znacząca. Studia socjologiczne*, red. J. Wódz, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1989.
- Jałowicki B., *Człowiek i przestrzeń*, w: *Socjologia. Problemy podstawowe*, red. Z. Krawczyk, W. Morawski, PWN, Warszawa 1991.
- Kopczyński K., *Edukacyjne walory krajobrazu kulturowego*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, 2009, t. XXV, s. 53–62.
- Majer A., *Socjologia i przestrzeń miejska*, PWN, Warszawa 2010.
- Libura H., *Percepcja przestrzeni miejskiej*, Warszawa 1990.
- Lynch K., *Obraz miasta*, tłum. T. Jeleński, Kraków 2011.
- MacIver R. M., *Society*, New York 1937.
- Michałowski L., *Gdańsk. W stronę miasta kultury*, w: *Gdańsk. Zmieniające się oblicze miasta*, red. C. Obracht-Prondzyński, T. Glinert, Instytut Kaszubski, Gdańsk 2023.
- Szczepański M. S., *Wartości ekologiczne przestrzeni i miejsc. Wyniki badań empirycznych*, [w:] *Przestrzeń wielkiego miasta w perspektywie badań nad planowaniem i żywiołowością*, red. K. Wódz, wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1991.
- Pencakowska W., Węclawowicz-Bilska E., *Postać i stan zachowania zabytkowych zespołów urbanistycznych we współczesnych dużych miastach i aglomeracjach miejskich*. „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, 1986, t. 20, s. 45–53
- Rapoport A., *Human Aspects of Urban Form. Towards a Man – Environment Approach to Urban Form and Design*, Oxford 1977.
- Siewerts Th., *Das Stadt als Erlebnisgegenstand*, w: *Die Stadt in der Bundesrepublik*, red. W. Pehut, Stuttgart 1974.
- Wallis A., *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa 1977.
- Wallis A., *Informacja i gwar: o miejskim centrum*, PIW, Warszawa 1979.

Wiśniewska W., *Krajobraz miejski. Odnowa i kreacja w procesie odnowy*, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź 2012.

Załęcki J., *Przestrzeń społeczna Gdańska w świadomości jego mieszkańców*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2002.

Załęcki J., *Gdańsk w oglądzie socjologicznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2020.

Znaniecki F., *Miasto w świadomości jego obywateli*, Wydawnictwo Polskiego Instytutu Socjologicznego, Poznań 1931.

Przestrzeń centralna miasta w ujęciu socjologicznym – analiza teoretyczna i empiryczne egzemplifikacje (na przykładzie Gdańska)

Abstrakt

Celem niniejszego artykułu jest analiza zjawisk i procesów społecznych zachodzących w przestrzeni centrum miasta oraz ukazanie psychologicznych mechanizmów percepcji i waloryzacji miejsc i obiektów zlokalizowanych w centrum miasta. W procesie percepcji i waloryzacji mieszkańcy przypisują poszczególnym fragmentom przestrzeni funkcje, sens i znaczenia. Przestrzeń centralna jest komunikatem, zawierającym liczne znaki, kody i szyfry, które są przez mieszkańców odczytywane, klasyfikowane, porządkowane i oceniane. W pierwszej części artykułu Autor przywołuje teoretyczne analizy i rozważania odnoszące się do centrum miasta, w drugiej skupia uwagę na analizie wyników badań empirycznych uzyskanych na terenie Gdańska.

Słowa kluczowe: centrum miasta, percepcja przestrzeni, rewitalizacja, funkcje centrum miasta

JAROSŁAW ZAŁĘCKI – dr hab. profesor Uniwersytetu Gdańskiego. Zainteresowania badawcze oscylują wokół problematyki socjologii miasta, społeczeństwa obywatelskiego i demokracji na szczeblu lokalnym. Autor ponad 70 publikacji w tym 6 książek:

A Downtown Area in Sociological Perspective – Theoretical Analysis and Empirical Exemplifications (as Illustrated by Gdańsk)

Abstract

The purpose of this paper is to analyse the social phenomena and processes which occur in a city's downtown area, and present the psychological mechanisms of perception and valorisation of sites and objects located in the city centre. In the process of perception and valorisation, the residents ascribe certain functions, senses, and meanings to individual sections of space. The central space carries a message abundant in signs, codes, and ciphers which are decoded, classified, ordered, and assessed by the residents. In part one of the paper, the Author refers to theoretical analyses and ponderings on the downtown area, in part two he focuses on analysing the findings of empirical studies conducted in Gdańsk.

Key words: City centre, perception of space, revitalisation, public space

Gdańsk w oglądzie socjologicznym (2020), *Kontakt międzykulturowy a obraz Niemca w świadomości gdańszczan* (2008); *Przestrzeń społeczna Gdańska w świadomości jego mieszkańców. Studium socjologiczne* (2002).